

BABUR-NÂME'DE ATLAN- FİİLİNİN KULLANIM ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Ahmet KARATAŞ

Balıkesir/Türkiye

Giriş

Babur İmparatorluğu'nun kurucusu Gazi Zahîreddîn Muhammed Babur'un kaleme aldığı *Babur-nâme* adlı eseri, Babur'un Fergâna tahtına çıktığı 5 Ramazan 899 (9 Haziran 1494) yılı ile Babur'un ölümünden altı ay öncesi, yani 3 Muharrem 936 (7 Eylül 1539) yılları arasındaki anlatıları kapsar.

Uzun yıllar boyunca *Babur-nâme*, sıklıkla bir edebiyatın ve yazıldığı dönemin tarihî bilgi kaynağı olarak görülmüş, dikkat çekici derecede modern otobiyografik unsurlar içeren bir metin olarak kabul edilmiştir [Karataş A., 2024. – 308]. Babur, dönemin mükemmel derecede belgelenmiş coğrafi, idari, kültürel, askerî hatta botanik ve zoolojik vb. bilgi birikimini eserine son derece sade ve akıcı üslupla kaydetmiştir. Bunun yanı sıra Babur, eserini kaleme alırken kendi yaşam deneyimlerinden yararlanmış, okuyucunun dikkatini insanidurumlara çekmeyi başarabilmiş, her fırsatta eserinde ismi geçen bireylerin kim olduklarını ve önemlerini açıklamıştır [Tekcan M., 2021. – 112]. Bu özellikleri dolayısıyla eser, farklı bilim dallarına ait araştırmacılar tarafından bir başucu kaynağı olmuştur. Eserin ilk olarak 1589'da Farsça olarak yayımlanmasının ardından Latince, Felemenkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça, Urduca ve Hintçe gibi birçok dile çevrilmesi, bu eserin önemini, bilim dünyasındaki yerini, şöhretini ortaya koymaktadır [Yücel B., 1995. – 16].

Babur-nâme üzerinde farklı disiplinlerden araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, genellikle eserin içeriği üzerine odaklanmaktadır. Bunlar incelendiğinde dil bilimsel çalışmaların daha az olduğu görülmektedir. Dil bilimsel çalışmaların daha az olduğu göz önüne alındığında, eserin derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayabilecek dil bilgisi incelemelerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, *Babur-nâme* 'de sıkça kullanılan “atlan-” fiilinin kullanım özellikleri ele alınmıştır.

Bu çalışmada *atlan-* fiili, Zeynep Korkmaz'ın “*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*” kitabında birleşik fiilleri incelediği tasnif örnek alınarak değerlendirilmiştir. Öncelikle *atlan-* fiili ile ilgili etimolojik değerlendirmelere yer verilmiş, ardından fiilin kullanım özellikleri açıklanarak söz konusu eserden tanıklanmıştır. *Babur-nâme* 'de *atlan-* fiili, esas fiil olarak kullanılmasının yanında kalıplaşmış birleşik fiil, tasvirî fiil, belirleyici birleşik fiil ve ikili birleşik fiil yapılarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

1. Atlan- Fiili İle İlgili Yapılan Etimolojik Değerlendirmeler

Räsänen, *at* “at, binek hayvanı” madde başında örnek olarak verdiği *at-la-n-* “ata binmek” fiilinin Osmanlı Türkçesinde kullanıldığını bildirir [Räsänen M., 1969. – 30]. Clauson, *atlan-* fiilinin kökünü *at* “at, binek hayvanı” olarak belirtir. *atlan-* fiili, *at* sözcüğü, isimden fiil yapan *+la-* eki ve fiilden fiil yapan *-n-* dönüşlülük ekiyle oluşur. *EDPT*’de *atlan-* fiiline “yola çıkmak, yürümek; tırmanmak” anlamları verilir [Clauson S.G., 1972. – 58]. Erdal, *OTWF*’de *at+la-* fiiline “ata binmek” anlamı verir ve fiilin Eski Türkçe kaynaklarda *atla-n-* ve *atlantur-* formlarının da kullanıldığını dikkat çeker [Erdal M., 1991. – 431/32]. Eyuboğlu, “*Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*” adlı eserinde *atlan-* fiilini iki ayrı madde başında inceler ve bu iki fiil Türkçe kökenlidir: *atlan-* (I) *at-la-n-* “bir yerden başka bir yere sıçrayarak geçilmek” ve *at* “at, binek hayvanı” kelimesinden *atlan-* (II) “kendine at edinmek, bir atı, bineği olmak” [Eyuboğlu İ. Z., 2017. – 49]. Gülensoy, söz konusu fiilin etimolojisini *atlan-* “ata binmek” *<at + la-n-* olarak açıklar [Gülensoy T., 2018. – 42]. Tietze, *atlan-* fiiline “ata binmek” anlamı vererek sözcüğün etimolojisi konusunda Clauson’un görüşüne katılır [Tietze A., 2023. – 382].

Araştırmacılar görüş birliğiyle *atlan-* fiilinin *at* “at, binek hayvanı” ismi, *+la-* isimden fiil yapım eki ve *-n-* fiilden fiil yapım eki (dönüşlülük eki) ile oluştuğunu belirtir. Bu çalışmada da verilen açıklamalara uygun biçimde *atlan-* fiilinin kullanım özellikleri incelenecektir.

2. Babur-nâme’de *atlan-* Fiilinin Kullanım Özellikleri

2.1. Esas Fiil Olarak *atlan-*

Korkmaz, herhangi bir yardımcı kelimeye ihtiyacı olmadan, kendi başına anlamları olan fiillere esas fiil dendiğini belirtir [Korkmaz Z., 2010 – 84]. *Babur-nâme*’de *atlan-* fiili “ata binmek” gerçek anlamına ek olarak “harekete geçmek, hızla hareket etmek” gibi mecaz anlamlarda da kullanılmıştır:

“Āhır neḳāre vaktıda *atlandım*. Terdi Bég bile Şāh-zādeḡa ḡaber kılp üçevlen *atlanıp* İstirḡaç sarı müteveccih bolduk.” [B 247b/14-15] [Mano E., 1995. – 393].

“Sonunda davulun sesiyle *hareket ettim*. Terdi Beg ile Şehzade’ye haber gönderip, üçümüz *ata binerek* İstirḡaç tarafına hareket ettik.”

“Oḡlı Sultān Muḡammed Ḥānīkeni ve Aḡmed Bégni tōrt beş ming çérig bile Semerḡand üstige ta’yīn kılp ḡan hem *atlanıp* Ura Tépegeçe kéldiler.” [B 55b/7-8] [Mano E., 1995. – 83].

“Oḡlu Sultan Muhammed Hanike ve Ahmed Bey’i dört beş bin asker ile Semerkand üstüne görevlendirip han da *harekete geçip* Ura Tepe’ye kadar geldi.”

“Ērte namāz-ı pīḡīn Fethpūrdın *atlanıp* on yétti kürūh yol yürüp kéçenīḡ ékki pāsıda Aḡranīḡ Heşt-Behişt Bāḡıḡa tūşūldı.” [B 380b/2] [Mano E., 1995. – 607].

“Öḡle namazı öncesi, Fethpur’dan *harekete geçerek* on yedi guruh yol yürüyüp gecenin ikinci yarısında Aḡra’nın Heşt-Behişt Baḡı’na inildi.”

2.2. İsim + *atlan-* Yapısında Oluşmuş Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Korkmaz, kalıplaşmış birleşik fiilleri “*Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*” başlığı içerisinde inceler ve şu tanımları yapar: “Bu nitelikteki birleşiklerin iki yönü vardır. Birinci yönleri, şekilce bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan birleşiklere benzemeleri ve onlar gibi tek bir kavrama karşılık olmalarıdır. Ancak onlardan ayrılan yanları, fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması ve çekim ekleriyle genişletilebilmesidir. Bu özellikleri dolayısıyla fiilden önce gelen ad ögesi, fiile bir özne, bir nesne bir yer tamlayıcısı ve zarf görevi ile bağlanmıştır” [Korkmaz Z., 2022. – 201]. Türkiye Türkçesinde kullanılan *eve çekil-*, *sözü çevir-*, *ok yaydan çık-*, *serden geç-*, *harekete geç-*, *günden kazan-* fiilleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Kalıplaşmış birleşik fiillerin ikinci yönleri ise bu birleşiklerin şekil kaynaşması dışında anlamca da değişik yönde bir kaynaşma ve kalıplaşmaya uğrayarak deyim niteliği kazanmalarındır [Korkmaz Z., 2022. – 201]. Bu yolla oluşmuş birleşiklerin en önemli özelliği, sözcüklerin benzetmeler, mecazlı kullanışlar veya somutlaştırma gibi anlam olayları neticesinde anlam kaymalarına uğramalarıdır. Nitekim Ediskun da anlamca kaynaşmış birleşik fiillerde birinci kelimenin (isim) kendi sözlük anlamını koruduğunu, ikinci kelimenin (fiil) ise kendi sözlük anlamından kaymış bulunduğunu belirtir [Ediskun H., 2017. – 246].

çérig atlan- “asker sevk etmek, asker göndermek, asker görevlendirmek.”

“Bir néçe kúndin song Tenbel Ura Tépening üstige kélđi. Bu haber kélgeç han Taşkenttin **çérig atlandı.**” [B 100a/12] [Mano E., 1995. – 148].

“Birkaç gün sonra Tenbel, Ura-Tepe’ye geldi. Bu haberi alınca han, Taşkent’ten **asker sevk etti.**”

seyriğa atlan- “seyire çıkmak, gezmeye gitmek.”

“Penc-şenbih küni zî’l-ħicce ayınıng yéğirme tokkuzıda Kül ve Senbel **seyriğa atlandı.**” [B 331a/2] [Mano E., 1995. – 529].

“Perşembe günü, zilhicce ayının yirmi dokuzunda Kül ve Senbel’i **seyire çıkıldı.**”

2.3. Tasvirî Fiil Olarak Atlan-

2.3.1. Fiil + -A/-y Zarf-fiil Eki + Atlan- Fiili Şeklinde Oluşmuş Tasvirî Fiiller

Korkmaz, “*Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi*” kitabında “*Birleşik Fiiller*” başlığı içerisinde “*Bir Yanı Zarf-fiil Bir Yanı Fiil Olan Birleşik Fiiller: Tasvir Fiilleri*”ni şu şekilde açıklamaktadır: “Tasvir fiilleri, iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşik yapılardır. Bu birleşik yapılar içindeki birinci fiil, bir -A, -I veya -(y)Ip zarf-fiil yapısındadır ve asıl anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise aslında bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, yavaş yavaş hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış hem de esas fiil olmaktan çıkıp, esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir.” [Korkmaz Z., 2022. – 708]. Dolayısıyla yardımcı fiil, esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir eder. *Babur-*

nâme'de bu yolla oluşmuş birleşiklerde *atlan-* fiili, esas fiildeki oluş ve kılışın başladığını belirtir:

çapa atlan- “akın etmeye başlamak.”

“Alarnı çapmak hayâl kılıp şehrde Uluğbég Mîrzâning Bostân-Serâ atlık 'imâretiga kirip andın şa 'bân ayıda Türkmân hezâresini ***çapa atlanduk.***” [B 160a/10] [Mano E., 1995. – 247].

“Onlara akın etmek amacıyla Uluğ Bey Mirza'nın Bostan-Saray adlı kalesine girip oradan şaban ayında Türkmen birliğine ***akın etmeye başladık.***”

çıkça atlan- “çıkılmaya başlamak.”

“Andicânning bérkitken haberi maŋga kélidi. Hîç tevaqquf kılmay Mergînândın âftâb ***çıkça atlanıp*** tüş kaytıp édi kim Andicânğa kélidim.” [B 63a/13] (Mano E., 1995. – 94).

“Andican'ın kapatıldığı haberi bana geldi. Merginan'da güneş ***çıkılmaya başlayınca/doğunca***(gün) kuşluk vaktine dönmüştü ki Andican'a geldim.”

seyr kıla atlan-“seyretmeye başlamak.”

“Hindustânda deryâlardın başka bir açar su kim bar budur munı Gaggar suyu dérer. Çeter hem bu su yaqasıdadur. Bu su yokqarı ***seyr kıla atlanduk.***” [B 261b/17] [Mano E., 1995. – 420].

“Hindistan'daki akar suların bir diğeri de Gaggar nehridir. Çeter de bu nehrin kenarındadır. Bu nehrin yukarı kısımlarını ***seyretmeye başladık.***”

2.3.2. Belirleyici Birleşik Fiil Oluşturan *Atlan-*

Banguoğlu'nun yarı tasvir fiilleri olarak adlandırdığı belirleyici birleşik fiillerde, asıl anlam tasvir fiillerinde olduğu gibi birinci fiilde değil, ikinci fiildedir. Birinci fiil, ikinci fiildeki anlamı belirleyen bir zarf görevinde kullanılır [Korkmaz Z., 2022. – 726]. Bu tarz birleşikler, tıpkı tasvir fiilleri kalıbında kurulmuş olup tasvir fiil anlatımı taşımayan, yani ikinci fiilin esas anlamının geçerli olduğu birleşiklerdir [Banguoğlu T., 2015. – 493]. *Babur-nâme*'de bu yapıda oluşmuş birleşik fiillerde *atlan-* fiili ikinci fiildeki anlamı belirleyen bir zarf görevinde kullanılmıştır.

atlanıp yörü- “atına binip gitmek, atına binerek uzaklaşmak.”

“...uşandağ bülend yerdin qurgannıng hâkriziniñ tüpigeçe yumalana yumalana kélidi, velî hîç buşmadı. Uşol zamân oğ ***atlanıp yörüdi.***” [B 67a/13] [Mano E., 1995. – 101].

“... bu kadar yüksek yerden kurganın dibine kadar yuvarlana yuvarlana geldi ama hiçbir şey olmadı. O zaman ***atına binip*** gitti.”

atlanıp çık- “ata binip gitmek, ata binip çıkmak.”

“...her tarafğa taleb kılayın dép muharrem ayıda Fergâna vilâyetidin Horâsân talebiğa ***atlanıp çıktım.***” [B 120a/4] [Mano E., 1995.- 181].

“... “(Ben de) başka bir tarafa gideyim” diyerek muharrem ayında Fergana'dan Horasan'a gitmek için ***ata binip çıktım.***”

atlanıp bar- “ata binip gitmek, ata binip çıkmak.”

“Ol kéçe uşol derede bolup taŋlası **atlanıp barıp** Kütile kölini seyr kıldım.” [B 327b/5] [Mano E., 1995. – 524].

“O geceyi işte o derede geçirip ertesi gün **ata binip giderek** Kutile gölünü seyrettim.”

2.3.3. İkili Birleşik Fiil Oluşturan *Atlan-*

“Korkmaz, ikili birleşik fiillerin, birbirine anlamca zıt ya da yakın iki fiilin birincisinin bir *-(I)p* zarf-fiil eki alarak oluştuğunu belirtir. Anlam bakımından birleşigi oluşturan her iki fiil de bir bağlaçla birbirine bağlanmış gibi az çok kendi anlamlarını sürdürdükleri hâlde, anlam kaynaşması yoluyla her iki anlamı birden içeren özel bir anlam da kazanmışlardır. Yani, her iki esas fiil de birbirini tasvir etmektedir.”[Korkmaz Z., 2022. – 727].

yarağlanıp atlan-“silahlanıp harekete geçmek, akına başlamak.”

“Şehr-i Şafâ nevâhîside érgende bir kün ordu içide ğalaṭ-ı ğavġâi tüşti. Barça çérig éli **yarağlanıp atlandılar.**” [B 208a/18] [Mano E., 1995. – 326].

“Şehr-i Safa bölgesindeyken bir gün ordu içerisinde yanlı ş bir tehlike haberi üzerine bütün ordu **silahlanıp harekete geçti.**”

çıkıp atlan- “çıkıp gitmek, uzaklaşmak.”

“Penc-şenbih küni andın köçüp mén Tüs suyınıŋ katılışıkaça kéme bile kéldim. Katılışydın kémedin **çıkıp atlanıp** Tüs suyu yokkarı yörüp ...” [B 364a/4] [Mano E., 1995. – 582].

“Perşembe günü oradan göçüp Tus suyunun birleştiği yere kadar gemiyle geldim. Suyun birleştiği yerde gemiden **çıkıp giderek** Tus suyunun yukarisına ilerleyip...”

Sonuç

Babur-nâme'de sıklıkla kullanılan *atlan-* fiili “ata binmek; harekete geçmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu anlamlardan ilki “ata binmek” sözcüğün gerçek anlamını oluşturur. Sözcüğün ikinci anlamı olan “harekete geçmek” ise mecazlı bir anlatımı ifade etmektedir. Dolayısıyla incelediğimiz fiil, çok anlamlı (polisemy) bir anlam dairesine sahiptir.

Babur-nâme'de *atlan-* fiili esas fiil olarak “ata binmek; harekete geçmek” anlamlarıyla kullanılmasının yanında *isim + yardımcı* fiil yapısında kalıplaşmış birleşik fiiller (*çérig atlan-* asker sevketmek, *seyriğa atlan-*seyire çıkmak) de oluşturmuştur. Bu kullanımlara ek olarak *atlan-* fiili, *Babur-nâme*'de tasvirî fiil (*çapa atlan-*akın etmeye başlamak, *çıkıa atlan-*çıkmaya başlamak, *seyr kıla atlan-*seyretmeye başlamak) yapımında da kullanılmıştır. Fiil + *-A/-y* zarf-fiil eki + *atlan-* yapısıyla oluşmuş tasvir fiili, incelediğimiz *Babur-nâme* metninde esas fiilde bildirilen oluş ve kılışın başlama sürecini ifade eder. Tasvir fiillerin alt başlıkları olarak belirleyici birleşik fiiller (*atlanıp yörü-*atına binip gitmek, *atlanıp çık-*ata binip

gitmek, *atlanıp bar-ata binip gitmek*) ve ikili birleşik fiillerin (*yarağlanıp atlan-silahlanıp harekete geçmek, akın etmek, çıkıp atlan- çıkıp gitmek*) oluşumunda *daatlan-* fiili sıklıkla görev alır.

Kaynakça

- B: Eiji, M. (1995). “*BĀBUR-NĀMA (VAQĀYI‘)*”, Nakanishi Printing, Kyoto.
- Banguoğlu, T. (2015). “*Türkçenin Grameri*”, TDK Yayınları, Ankara.
- Ediskun, H. (2017). “*Yeni Türk Dilbilgisi*”, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- EDPT: Clauson, Sir G. (1972). “*An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth- Century Turkish*”, Oxford at the Clarendon Press.
- Eyuboğlu, İ. Z. (2017). “*Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü.*”, Say Yayınları, İstanbul.
- Gülensoy, T. (2018). “*Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*”, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Karataş, A. (2024). “*Bâbür-nâme’nin Biyografik Unsurları: Edebî Şahsiyetler*”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Yıl 10, Volume 20, Spring 2021, p. 306-329.
- Korkmaz, Z. (2010). “*Grammer Terimleri Sözlüğü*”, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2022). “*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*”, TDK Yayınları, Ankara.
- OTWF: Erdal, M. (1991). “*Old Turkic Word Formation*”, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Räsänen, M. (1969). “*Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türk Sprachen*”, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Tekcan, M. (2021). “*Biographies of Babur: A Selection*”, Prof. Dr. Zokirjon Mashrabovga Armug’on (Editör: Münevver Tekcan), Post Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Tietze, A. (2023). “*Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*”, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara.
- Yücel, B. (1995). “*Bâbür Dîvânı*”, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.